

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ**

ДИСКУСІЇ ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО МОВНОГО ПИТАННЯ У ЛИСТУВАННІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ СЕРЕДИНИ 40-х — ПОЧАТКУ 60-х рр. ХІХ ст.

Духовне відродження українського народу у ХІХ ст. досить давно стало об'єктом наукового дискурсу в українській та російській історіографії. Існує безліч думок, оцінок, теорій, ідей, які так чи інакше об'єднані мовним питанням. І це зрозуміло, адже воно займає центральне місце в історії боротьби українців за своє національне самовизначення.

У нашій студії ми проаналізуємо погляди українських і російських істориків на проблеми становлення української мови, а також їхню діяльність на цій ниві, починаючи з середини 40-х рр. і до прийняття Валуєвського циркуляра у 1863 р. Основним джерелом дослідження буде епістолярна спадщина. Ми беремо до уваги не вузькофахові лінгвістичні питання епістолярію істориків, а відображення в ньому окремих аспектів історичного розвитку мови на широкому тлі національно-визвольної боротьби українців.

На нашу думку, центральною постаттю у цьому процесі на той час був Микола Костомаров (1817–1885). У середині 40-х рр. ХІХ ст. молодий вчений, основним науковим інтересом якого було дослідження української історії як цілісного процесу розвитку народу, став ще й активним учасником українського мовно-культурного процесу. Визначальним фактором формування його наукових та громадських зацікавлень відіграло соціокультурне оточення, а саме українські громадсько-політичні, літературні діячі та, насамперед, колеги-історики. Познайомившись з найкращими творами з української літератури, Микола Іванович і сам робив спроби писати українською. Вони були не дуже вдалими, але це не гальмувало бажання вченого досконало оволодіти рідною мовою своєї матері.

Наукові пошуки вченого відображені у листуванні з М. Максимовичем, І. Срезневським, О. Бодянським та ін. Так, у листі до П. А. Лукашевича від 19 грудня 1843 р. Микола Іванович писав, що 5 років тому познайомився з книгою дум малоруських та червоноруських, не знаючи автора. З передмови він зробив висновок, що «та душа щира, кохаючи родину і старосвітчину, душі яких тепер не скоро знайдеш на Україні». Дізнавшись про автора, він зичить йому здоров'я за любов до батьківщини і наголошує, що любить «ту ж Україну, і вашу стару гетьманщину і ... гетьманів, і молодців-козаків, і вашу пісню, і все, що у вас доброго — свого не чужого, не краденого»¹. Як видно із змісту послання, на той час Микола Костомаров ще не вважав себе українцем, а лише прихильником українського народу, його духовного життя. Еволюція самоідентифікації розпочалася у М. Костомарова у середині 40-х рр.

Визначальним стало знайомство молодого вченого з П. Кулішем, яке відбулося за допомогою М. Юзефовича в жовтні 1844 р. у м. Києві. Яскраві враження після зустрічі і розмови залишилися в обох практично на все життя. У своїй «Автобіографії» М. Костомаров згадував, як вони розмовляли про джерела з української історії, гуляли по місту, а потім зайшли до Пантелеймона Олександровича, який на той час обіймав посаду наглядача повітового училища на Подолі. П. Куліш продемонстрував М. Костомарову рукопис зібрання народних пісень. Згодом він познайомив Миколу Івановича з М. Максимовичем².

У свою чергу, П. Куліш згадував, як побачив у М. Костомарові талановиту людину, що володіє рідкісним даром «слова і пам'яті» і захоплює «своїми історичними, етнографічними і політичними бесідами»³. Тоді ж у П. Куліша народився задум про спільне видання збірки українських пісень та українського науково-популярного альманаху. Це питання та багато інших проблем українознавства висвітлює їх листування 1840-х рр., а також листування М. Костомарова з колегами А. Метлинським та І. Срезневським. Багато цікавих дрібних деталей знаходимо і в посланнях П. Куліша до згаданих адресантів та Т. Шевченка, О. Бодянського та М. Юзефовича.

Зокрема у листі до них від 23 жовтня 1844 р. М. Костомаров писав, що знайшов у П. Кулішеві «людину освічену, обдаровану і глибоко знаючу Україну», яка пропонує започаткувати періодичне видання з історії України з допомогою мецената В. Тарновського*, що адресно виділив значну суму. М. Костомаров пропонує взяти редакцію видання на себе І. Срезневському та А. Метлинському або ж видавати наполовину з П. Кулішем, так, щоб друкувати в Харкові, а розповсюджувати ще й в Києві. Крім того, вчений повідомляє, що у Пантелеймона Олександровича є величезна кількість надзвичайно цінних матеріалів, до яких можна додати праці Г. Квітки-Основ'яненка⁴. В свою чергу, П. Куліш писав до Т. Шевченка напередодні 1846 р., що разом з М. Костомаровим, А. Метлинським і І. Срезневським вирішив видавати «Записки о Южной Руси» та запрошував поета надіслати свої твори з умовою, що його ім'я прикрасить титульну сторінку видання⁵.

Восени 1845 р. П. Куліш ще не знав, де остаточно осяде. 6 жовтня він просив М. Юзефовича допомогти перейти на службу до Києва, оскільки там є Микола Костомаров, спілкування з яким для нього дуже багато означає⁶. Але М. Юзефович не відреагував на прохання, і тому Пантелеймон Олександрович погодився на переїзд до Петербурга для роботи у редакції журналу «Современник». До співробітництва він планував залучити і М. Костомарова. Так 15 жовтня 1845 р. він рекомендував його редактору П. Плетньову як магістра Харківського університету, який працює «розумно і невтомно для історії Південної Русі», а, отже, може знадобитися журналу. Зокрема, він запевняє, що вони «з Костомаровим готові трудитися всіма силами, щоб представити у «Современнику» протилежність... егоїстичним, меркантильним, антихудожнім журнальним партіям, котрі безжально мучать російську літературу і уповільнюють її розвиток»⁷.

---

* Тарновський Василь Васильович (старший) (1810–1866) — відомий громадський діяч, меценат, власник маєтку Качанівка на Чернігівщині (нині — Національний історико-культурний заповідник «Качанівка»), де збиралися українські та російські культурні діячі.

Переїзд П. Куліша до Петербурга змусив М. Костомарова серйозно сумніватися в успіхові започаткованої справи, і 4 грудня 1845 р. він так писав І. Срезневському: «Пропозиція видавати в Києві децо (підкр. авт. — *О. Г.*) рушилась, тому що Куліш поїхав до Петербурга, куди викликав його Плетньов для участі в «Современнике», між іншим, можливо, візьму цю справу на себе я»⁸. Ці роздуми виявилися цілком логічними, оскільки М. Костомаров добре знав усі матеріали і продовжував їх збирати, спілкувався з майбутніми редакторами і особисто знав мецената В. Тарновського. Але він мав й інші обов'язки, не менш важливі, оскільки викладав у Київському університеті. Виходити до студентів недостатньо підготовленим він не міг, тому майже весь свій вільний час проводив у бібліотеці, а, отже, змушений був на деякий час відійти від справи.

П. Куліш, в свою чергу, не полишав думки про нове видання, тому писав 10 грудня 1845 р. записку до М. Костомарова, в якій просив думати про справу і здобути повісті Г. Основ'яненка. Але, очевидно, Микола Іванович занадто був зайнятий власними проблемами і довго не відповідав на запити. З одному з листів П. Куліша до І. Срезневського дізнаємося, що в кінці 1845 р. Костомарова можна було знайти лише в бібліотеці, повністю зануреним у книги⁹. Через зайнятість М. Костомарова та відсутність П. Куліша у Києві видання українознавчого альманаху «Записки о Южной Руси» у 40-х рр. XIX ст. так і не відбулося.

А от робота над виданням українських пісень не припинялася. Так, П. Куліш у листі до І. Срезневського від 10 січня 1846 р. пропонує йому написати вступ до збірки таким чином, що основа буде за І. Срезневським, а вони з М. Костомаровим допишуть частини відносно своїх пісень. А 21 серпня того ж року у листі до О. Бодяньського П. Куліш з радістю констатує, що він разом з М. Костомаровим, І. Срезневським і А. Метлинським з'єднали свої зібрання пісень і тепер займаються звіркою всіх варіантів за списками так, щоб жодне слово не загубилося¹⁰. У згаданому вже раніше листі від 2 травня 1846 р. П. Куліш повідомляв М. Костомарова, що вислав у березні його пісні, а І. Срезневський вислав українські жіночі пісні. Крім того, він описує і свою роботу над «Чорною радою», зокрема про

закінчення другого тому¹¹. Також з листування П. Куліша з М. Костомаровим та їх спогадів стає зрозумілим, що саме останній справив визначальний вплив на згадану працю. І хоч дискусії, в т.ч. й листовні, були надто гарячими, однак критика значно поліпшила працю. У листі від 4 вересня 1846 р. П. Куліш дякує за зимовий критичний лист щодо «Чорної ради» і гордиться тим, що тепер його твір став майже бездоганим, але як історик він відчуває потребу «ще хоч годків зо три у розумних та великих людей почитися»¹².

Проблема української мови та літератури отримала свій розвиток у період діяльності Кирило-Мефодіївського братства (1846–1847). Листування М. Костомарова з «братчиками» відображає багато моментів, які нечітко або ж зовсім не висвітлені в інших джерелах та літературі. Розглянемо його докладніше. Зауважимо, що спілкування Миколи Івановича з П. Кулішем складалося переважно з дискусій, одна з яких стосувалася української мови, літератури і культури взагалі.

21 червня 1846 р. П. Куліш, відповідаючи на послання М. Костомарова, спростовує думку останнього про раціональність вивчення української мови шляхом «ходіння в народ». Для цього необхідно побувати в родинах освічених українців і подивитися, як вони навчають своїх дітей рідної мови (наприклад, до Білозерських). На думку Миколи Івановича, народну історію і культуру треба вивчати, відділяючи їх від європейської культури, а українською мовою можна писати лише про життя народу. П. Куліш, навпаки, виступає за дослідження української культури на загальноєвропейському ґрунті. У приклад ставить Тараса Шевченка, який викладає українською і «псалми Давида, і почуття, варті вуст самого найвищого суспільства». В українomanів в голові мають бути не тільки «мужицькі ідеали», «я в цих словах не впізнаю вас», — резюмує П. Куліш¹³. А фраза М. Костомарова «я не звинувачую тих, котрі холодні до свого рідного. Людина тягнеться до кращого, а чуже краще!» викликала у П. Куліша бурхливу реакцію: «Ні, у вас засохла жива струна, без котрої ніколи не буде гармонії у ваших вчених і поетичний діях! Я звинувачую строго! І вчити не бути холодним до свого — означає те ж, що сказати мертвому: воскресни!». Але

з висновком, що для людини чуже завжди здається кращим, він погоджується і радить розвивати своє, а не насаджувати чужий досвід на Україні, бо це може призвести до втрати мови і звичаїв, що само по собі катастрофічно. Натомість М. Костомаров не бачив у цьому великої трагедії. Він вважав, що після деякого занепаду може знайтися в народі група ентузіастів, яка змусить відродитися народності. Якщо так не станеться, не страшно. На перше місце М. Костомаров ставить християнство, національні інтереси на той час для нього не були такими ж вартісними, як релігія.

У цьому посланні знайшла своє відображення й проблема народних шкіл і літератури на Україні. П. Куліш підтримує ідею М. Костомарова та інших братчиків про школи для селян, але пропонує робити це тихо, начебто все вийшло випадково: поміщик побачив би книжку і купив для своєї сільської школи, куди своїх дітей можуть віддавати і козаки. Інша думка була в М. Костомарова. Він стояв за освіту знизу вгору, тобто спочатку підняти рівень освіченості народу, згодом з нього виділиться група національно свідомої інтелігенції, яка у поєднанні з дворянством продовжить боротьбу за культурний розвій України¹⁴. До речі, такий погляд історика практично не змінився до останніх років його життя.

У вересні 1846 р. П. Куліш просив М. Костомарова як лектора: «Я знаю, що ви полоните серця і душі своїх слухачів лекціями про малоросійську історію, але ради Бога, зважуйте добре Ваші висновки». Фраза «гірка, нікчемна доля України впливає з нікчемності душі народної» для П. Куліша звучала надто принизливо з національних переконань. «Навіщо нападати на душу народну, про яку ще вам слабо говорить єдина в новій Європі поезія українська...», — пише він і пропонує проповідувати з кафедри у тому ж дусі, що говорив Микола Костомаров на рахунок «Повести об украинском народе»: «Історична істина висловлена з такою сміливістю, з таким благородним почуттям, якого ще не було на Русі»¹⁵.

Прикметним для визначення національної самосвідомості М. Костомарова в 40-х роках є лист П. Куліша, в якому він звинувачує вченого у твердженні, що він — не українець: «Для

чого ви кажете, що ви не українець? Що тільки з гуманістичної ідеї крутитесь між нами? Ми даємо вам право громадянства, до того ж матуся ваша — українка. Я не можу вас так любити, як люблю, коли вважаю українцем. Чи можна заперечувати настільки дорогоцінне для нас ім'я?». Палкі слова П. Куліша, звернені до М. Костомарова, не могли не закарбуватися у його душі і відіграли роль того зерна, що потрапило у благодатну землю, про яке сам вчений писав у посланнях до Пантелеймона Олександровича.

У листуванні М. Костомарова, П. Куліша, І. Срезневського, О. Бодяньського, А. Метлинського та М. Максимовича 1846–1847 рр. обговорювалася також проблема українського правопису, яка гостро стояла на той час в українській літературі і точилася аж до арештів членів Кирило-Мефодіївського братства. Справа в тому, що П. Куліш, готуючи своє україномовне видання «Чорної ради», задумався над правописом, який йому потрібно було застосувати. Вибір був невеликий, тому автор вирішив зупинитися на правописі М. Максимовича. Свій намір він обговорював з колегами та видавцями. Дебати були гострими, тому побоюючись розколу «братії», П. Куліш звернувся до А. Метлинського в грудні 1846 р. з проханням не вести до розколу через незгоди у правописі. Загальною згодою між Г. Квіткою-Осноровичем, Є. Гребінкою, І. Срезневським, М. Костомаровим, О. Корсуном, І. Бецьким, Я. Щоголевым вирішили «печатно і публічно» використовувати письмо, близьке до мови Святого Письма і народного виговору, не далеке від «максимовичівки» і червононоруського¹⁶. З аналогічною пропозицією і намаганням не піднімати шум у пресі щодо правопису напровесні 1847 р. звернувся до А. Метлинського і М. Костомаров, вважаючи цю проблему наразі не такою гострою. У відповідь перший писав 28 березня 1847 р.: «Я не думаю, як ти писав і пишеш, що війна за правописаніє було задаром, бо письмо і вимова — знамя характера і существа народности»¹⁷. Як видно з дати листа, він надійшов напередодні арешту М. Костомарова, можливо, і не був ним прочитаний, але до III-го відділення потрапив, і вчений змушений був давати необхідні пояснення щодо його змісту.

Паралельно з дискусіями «братчики» разом з іншими українознавцями вели конкретну роботу для організації видання літератури для народу. Як ми уже констатували, що М. Костомаров підтримав ініціативу П. Куліша по збору коштів на українознавчі видання в кінці 1845 р. До Миколи Костомарова стікалася інформація з різних куточків України, але через ряд обставин справа не була завершена, хоча певна сума була все-таки зібрана. Так, не пізніше березня 1847 р. він отримав листа від свого знайомого В. Тихоновича про зібрану ним суму на видання серії книг українською мовою¹⁸. Такі ж відомості надходили і з багатьох інших міст. У листуванні з цього приводу фігурує і Т. Шевченко. У листі від 1 лютого він цікавиться справами і просить М. Костомарова дізнатися про своє призначення до Київського університету. Послання так і не знайшло свого адресата. М. Костомаров, очевидно, очікуючи листа, написав до Т. Шевченка у березні того ж року. Дізнавшись, що Тараса Григоровича вже призначили «наставником малярського іскусства», історик запрошує поета приїхати до Університету¹⁹. У цьому посланні Микола Іванович пропонував Т. Шевченкові надсилати вірші для друкування, очевидно, не тільки через те, що й досі знаходився під враженням від поезії Кобзаря, а й тому, що надавав великого значення літературі для розвитку національної самосвідомості українського народу. М. Костомаров вишукував можливість видання його творів за рахунок зібраних разом з П. Кулішем коштів²⁰. Дбаючи про найефективніше використання фонду, вчений виступив з ініціативою про створення організації, яка б займалася цією справою. Про свій намір він повідомив А. Метлинському, який відповів листом від 28 березня 1847 р., де підтримав задум, але застерігав від будь-якої офіційної організації, посиляючись на кримінальний кодекс. На його думку, повинна зібратися сума «для допомоги при виданні творів, які мають своїм предметом Південну Русь за мовою і змістом або належать південному краю Росії в цих відношеннях і мають за мету сприяти таким чином пізнанню своєї батьківщини». Популяризація кращих зразків української літератури мало би протидіяти поширенню іноземної літератури, яка насаджує «нехарактерні духу і ґрунту народу мріяння»,

і пов'язати з самодержавством і православною вірою. А. Метлинський пропонував наслідувати приклад Географічного товариства так, щоб дати народу можливість для роздумів, дотримавшись при цьому не тільки раціональності, а й офіційних вимог. Кошти мали розподілятися таким чином:

- 1) 10 чи 15 руб. з кожного члена товариства одноразово;
- 2) весь капітал покласти на банківський рахунок під громадським наглядом в Києві і Харкові;
- 3) проценти від капіталу щорічно видавалися київським та харківським типографіям, які будуть друкувати книги;
- 4) видання погоджуються мінімум з трьома вкладниками;
- 5) вкладники отримують проценти книгами;
- 6) частину накладу видають на користь авторів для розповсюдження»²¹.

Як бачимо, пропозиція А. Метлинського була дуже слушною і раціональною в суспільно-політичних умовах того часу. Можна припустити, що М. Костомаров погодився б з такою ідеєю, але, на жаль, відповісти на лист не встиг, тому що невдовзі був заарештований. На допиті йому довелося давати пояснення з цього приводу, адже лист А. Метлинського разом з листами П. Куліша потрапили до паперів, які були конфісковані під час обшуку. У сучасній історіографії часто звучать звинувачення вченого у відступництві під час слідства, говориться про моральний зрив, т.зв. «слабкість духу» і відмову від пропагованих ним же ідей. Тут доречно зробити деякі пояснення. Звичайно, що для М. Костомарова арешт став справжньою трагедією життя, своєрідний переломним моментом. Молодий успішний вчений і викладач, який планував одружитися з коханою дівчиною, потрапляє в руки каральних органів. По-перше, для нього це було несподіванкою, оскільки він вважав, що виступаючи з кафедри університету, спілкуючись зі студентами та товаришами, несе громадськості передові європейські ідеї, пов'язані зі слов'янською місією загалом та покращенням долі українського народу зокрема. Про це свідчить і згаданий вище лист Т. Шевченка до нього, де зокрема, поет пише: «Друже мій великий Миколе!.. О братстві не пишу, бо нічого й писати, як зійдемося, то поплачем»²². М. Костомаров

завжди був прихильником мирного розв'язання проблем і далекий від революційного насильства і політики. Складаючи програмні документи Кирило-Мефодіївського братства, вчений прагнув науково обґрунтувати свої переконання. Коли йому висунули звинувачення у антиімперській діяльності, участі у політичній організації, він був шокований і тому показання його інколи були нелогічними. З часом, усвідомивши серйозність свого становища, вчений задумався над тим, як полегшити власну долю, не зрадивши своїх товаришів. За один місяць психологічний стан вченого був серйозно порушений, про що свідчать висновки лікарів, які оглядали його. Так, 1 травня 1847 р. М. Костомарова було рекомендовано перевести до лікарні для нервово хворих²³. Кілька місяців мати вченого Т. Костомарова та його наречена А. Крагельська зі своєю матір'ю зверталися до владних структур з проханням пом'якшити покарання й направити М. Костомарова для лікування. Але вченому таки довелося рік просидіти в Петропавлівській фортеці, згодом виїхавши на заслання в м. Саратов.

Потрапивши на місце заслання, М. Костомаров спочатку дуже хвилювався через те, що не міг займатися улюбленою справою і прагнув знайти способи зв'язку із зовнішнім світом. У листах до свого соратника по товариству В. Білозерського він писав: «Зайнятися нема чим; читати нічого. Горе мені на чужині і тільки». Тому він вирішив виписати для себе часопис *Revue des deux mondes* та *Allgemeine Zeitung*²⁴, які вважав досить солідним та сповненим консервативних ідей, які побутували і в Росії, а отже, найбільш вдалим джерелом спостереження²⁵. У цьому ж листі він передає привіт друзям, зокрема П. Кулішу і відзначає, що той має літературні здібності і йому не завадить у засланні вивчати давні мови (наприклад, грецьку) для формування смаку, який найкраще шліфується античною літературою²⁶.

У Саратові вчений не полишав своєї наукової роботи. Єдиним способом, який зв'язував Миколу Костомарова з тими, хто міг надсилати необхідні йому архівні матеріали, було листування. З листів до О. Бодянського дізнаємося, що у 1849 р. Микола Іванович плідно працював над українською історією і точно визначився із завданням «присвятити себе систематичному

викладу її». У зв'язку з неможливістю продовжувати свою працю без необхідних джерел, історик просить О. Бодянського (до речі, заочно знайомого) про пересилання тих, які можна виписати. Також з цього послання дізнаємося про те, що у тому ж таки 1849 р. М. Костомаров вже написав «Историю Южной Руси» від повстання Богдана Хмельницького до Переяславського договору²⁷.

Поступово М. Костомарову вдалося створити сприятливі умови для розвитку дослідницьких інтересів. У цьому визначальну роль знову відіграло оточення. Досить згадати, що тут вчений познайомився з українським письменником Д. Мордовцем (Мордовцевим), літературознавцем О. Пипініним та громадським діячем і письменником М. Чернишевським, з якими проводив довгі вечори у бесідах на різноманітні теми. Через Д. Мордовця Костомаров тримав зв'язок із зовнішнім світом. Крім написання праць з історії України, він обдумував шляхи вирішення українського питання в Російській імперії середини ХІХ ст. З цього приводу промовистим є його листування з відомим російським літературознавцем Г. Данилевським, в якому обговорювалася доля української мови як мови народу, що має право на власну культуру. Зокрема, у листі від 16 лютого 1854 р. М. Костомаров, дякуючи за вислану йому збірку народних степових казок, радить писати такі твори народною мовою. Він пояснює, що ніколи не бажав дати українській літературній мові такий розвиток, щоб зовсім витіснити «общерусский язык», проте вважає, що народний побут має бути описаний народною мовою. Використовуючи російську, автор мимоволі буде впадати у «книжність» і спосіб висловлюватися вищого класу суспільства. Вивчивши народну мову, можна точніше передати те, що відчуває народ. «Довести до певного рівня розвитку українське наріччя необхідно для спільної нашої слов'янської історії і філології. Український елемент з минулим окремішнім життям складає найважливішу частину нашої руської історії: він не зрозумілий без знання мови, а щоб надати йому можливість цього знання, потрібно привести його в упорядкований стан, подарувати йому деяке літературне значення»²⁸.

Незабаром у Російській імперії до влади прийшов цар Олек-

сандр II. Розпочався період «відлиги», і «українське питання» знову вийшло на арену, поки що наукову. Інтелектуальна еліта одразу відреагувала похвавленням наукових дискусій. Прикладом може бути диспут двох відомих вчених М. Погодіна з М. Максимовичем щодо прав «великоросів» і «малоросів» на киеворуську спадщину, матеріали якого були опубліковані на сторінках часопису «Русская беседа» у 1856–1857 рр. М. Максимович звернувся до М. Погодіна з «Филологическими письмами», в яких виступав проти його теорії, що населення Київської Русі було великоруським, а малоруси прийшли у Київську Русь лише після татарської навали. Михайло Олександрович наголошував на українському характері культури Київської Русі, проте не міг відкрито про це сказати, тому змушений був виступити за рівноправність малоруського «наречія» з великоруським. Тоді як М. Погодін називав це претензіями на те, що «належить нам (тобто Великоросам) здавна»²⁹. Отже, він мимоволі погодився з поділом, але виступав за провідну роль великоруського племені. Натомість М. Максимович висловлювався за рівні права, але не відкидав єдності трьох руських племен — великоруського, малоруського і білоруського.

Ця дискусія мала науковий характер лише на перший погляд. Матеріали, опубліковані у слов'янофільському журналі, були переобтяжені складною лінгвістичною термінологією, тому у пересічного читача не викликали ідеологічних сумнівів. Але сам вихід лінгвістичної проблеми на суспільну арену став передвістям майбутнього серйозного суспільно-політичного конфлікту — типового історичного явища для початкового етапу формування європейської нації.

Поширення інтересу до українського культурного феномену у Російській імперії був названий «українофільством». На думку відомого російського дослідника О. Міллера, еволюція українофільства поєднала два зразки подібних європейських рухів, а саме: «образи, символи і тексти» взято у поляків, а характер руху щодо необхідності лінгвістичної емансипації — у чехів³⁰. Тобто, українофільство набуло чеської стратегії з польськими засобами досягнення мети. Не будемо заперечувати О. Міллеру у такому

трактуванні. Додамо лише, що у будь-якому випадку українофільство мало свої особливості, пов'язані з багатьма факторами, у т.ч. політичними, етнічними та суспільними.

Погоджуємося також з думкою дослідника, що суспільно-політичні події щодо мовних претензій українців яскраво відображені у приватному листуванні другої половини 50-х рр. Уже в 1857 р. П. Куліш писав до Г. Галагана про свої наміри створити україномовний журнал у Петербурзі. Потрібно було знайти необхідну матеріальну базу, щоб свідомі люди створили літературну мову за зразком чехів і сербів³¹.

Той самий дух характерний приватному листуванню М. Костомарова з прихильниками українського руху. Для нього зі вступом на престол імператора Олександра II на небосхилі ненадовго засяяла зірка свободи. Наприклад, у листі до Т. Шевченка 28 жовтня 1857 р., як і десять років тому, натхненно писав «братові любому, друзяці щирому, співаці славному, вірному товаришеві незапам'ятної пригоди 1847 року...»³², що дякує Господові за звільнення друга і пам'ятає їх зібрання разом з В. Білозерським, О. Навроцьким, С. Сераковським. М. Костомаров ділиться з Т. Шевченком радісним настроєм, що вже «час змінився, цар — дай Боже йому здоров'я і довгого царствования - не забороняє нашої мови; тепер процвіта рідне слово...» І тому він закликає давнього і дорогого друга «зняти з себе наслідок терновий вінець і в чесній старості доживати віку, веселячи і повчаючи на все добре кобзою... голосною земляків ... та одбираючи після смерті вічну славу...»³³. Як бачимо, Миколу Костомарова переповнювали почуття гордості за рідну мову та її славних представників, слава яких, як він передрікав, буде вічною. У цьому історик був далекоглядним. У піднесеному настрої М. Костомаров взявся до складання програми дій. Але ейфорія, яка охопила вченого після заслання, була недовгою. Повернувшись за кілька місяців до Петербурга, щоб посісти кафедру в Імператорському університеті, він змушений був потрапити у лоно імперської суспільно-політичної ситуації, яка лише на перший погляд була сприятливою для українофілів. З листування М. Костомарова з Т. Шевченком 1857–1859 рр., зокрема, дізнаємося про роздуми з приводу народної просвіти

рідною мовою, видання навчальної літератури, а саме «Букваря» і «Граматики» та перекладу на українську мову «Євангеліє»³⁴.

У свою чергу, Т. Шевченко у листуванні зі знайомими відзначав бурхливий розвиток української літератури під началом його соратників по Кирило-Мефодіївському братству. Так у листі від 27 жовтня 1858 р. до князя В. Долгорукова він пише: «Знайшов людей, які, підпавши під гнів Правительства одночасно зо мною, тепер працюють для загального добра на літературному полі. Це М. І. Костомаров і П. О. Куліш, яким у 1847 році заборонено було друкувати їх твори»³⁵.

Дуже чітку українофільську позицію займав П. Куліш. Це видно з його листа до С. Аксакова у жовтні 1858 р. Зокрема, він писав: «Нас купка, які бережуть віру у своє майбутнє, яке, на наше глибоке переконання, не може бути однаковим з майбутнім Великоросійського народу. Між нами і вами лежить така прірва, як між драмою і епосом: і те, і інше великі творіння божественного генія, але дивно бажати, щоб вони злились один народ!» На думку П. Куліша, з думки українофілів, яка незгідна з офіційною політикою русифікації, може утворитися повноцінна література. Промовистим є заключні слова цього листа: «Ми не вимагаємо від Уряду і вашого суспільства неможливого поки що, але ми бережемо заповіт свободи нашого самостійного розвитку»³⁶ (переклад наш. — *О. Г.*). Прикметно, що лист привернув увагу III-го відділення і відтоді листування П. Куліша перебувало «під пильним наглядом»³⁷. Отже, П. Куліш вважав стрижневим завданням українського національного руху розвиток літератури. Солідаризуючись з ним, М. Костомаров вкотре ініціює питання підготовки і видання підручників українською мовою, яке загострюється на початку 1859 р., коли з'являються україномовні недільні школи. Гостра потреба у навчальній літературі опиняється у сфері інтересів українофілів. І хоч школи проіснували недовго (до травня 1862 р.), проте справа отримала продовження на сторінках періодичних видань і широко обговорювалася М. Костомаровим та його однодумцями і опонентами. Відповідаючи на закиди, що Святе Письмо не повинне бути перекладеним на «грубе, бідне і карикатурне наріччя», історик у передовій статті до травневої книги «Основи» наголошує на великих досягненнях

українського письменства, яке взяло від народу багато доброго. На думку М. Костомарова, тепер прийшов час віддати данину народові. Українська мова має стати «провідником загально-людської просвіти», щоб в українців не було потреби вивчати чужу мову, бо це може стати смертю народної просвіти і самого народу³⁸. Тоді ж М. Костомаровим була оприлюднена програма народної просвіти (докладніше розглянемо її пізніше) і відновлена справа видання книг українською мовою, в т.ч. підручників. Спільними зусиллями було видано такі підручники, як «Щотниця» О. Кониського, «Оповідання зі Св. Письма» С. Опатовича, «Арифметика» Д. Мороза тощо. У спогадах останнього про М. Костомарова наводиться цікавий лист, в якому історик пише, що О. Кониський, перебуваючи на засланні у Вологді, написав арифметику для народної освіти. Щодо підручника Д. Мороза, то Микола Костомаров не міг дати йому належної оцінки, оскільки ніколи не викладав цієї науки для дітей. Міг лише посприяти в оцінці її професором астрономії Д. Савичем — своїм товаришем з Кирило-Мефодіївського братства. Крім того М. Костомаров цікавився, що у цьому плані друкується у Києві і пропонував порадитись, щоб «ми одно другого не перебивали і одні другим на перешкоди не становились». Він намагався розподілити сили Києва і Петербурга у намірах підвищити рівень освіти українського народу, а також прохав у Києві збирати необхідні кошти на підручники³⁹. Тут мала місце тимчасова ліберальність російської влади, яка значно послабила свій тиск на українську мову. Як тільки поляки заявили про свої наміри приєднання кресів до Царства Польського і почали запроваджувати у Західному краї латиницю для друкування книг місцевою мовою, то реакція була миттєвою. Тривогу підняли галицькі русини, які вбачали у цьому небезпеку не тільки латинізації русинів, а й примусового покатоличення. Влада одразу відреагувала, і розповсюдження українських книг на латиниці був припинений (1859 р.). Україномовні книги дозволяли друкувати лише кирилицею⁴⁰.

Відзначимо, що чиновники неоднозначно ставилися до нових порядків. Представники старого миколаївського режиму все-таки відслідковували випадки, коли українці висловлювали свої «сепаратистські настрої». Особливо прискіпливо відносилися

до змісту україномовних творів цензори. І хоч вони не мали законних підстав для заборон, проте фіксували такі випадки у своїх донесеннях Священному Синодові, III-му відділенню, Міністерству народної освіти і т.п. Отже, друга половина 50-х рр. стала прихованим етапом розвитку українофільства і «лінгвістичного питання» зокрема.

Необхідно зазначити, що Микола Іванович Костомаров одразу після свого звільнення почав отримувати пропозиції щодо викладання російської історії в університетах. Зокрема у 1857–1858 рр. він подав відповідне прохання з додатком програми викладання курсу «руських старожитностей» та за рішенням вченої ради був обраний екстраординарним професором Казанського університету, але через відмову Міністерства народної освіти так і не здійснив свого наміру. А восени 1859 р. отримав дозвіл та в листопаді того ж року був затверджений професором Петербурзького університету.

Настрій, притаманний епістолярію історика цього періоду, свідчить, що він був задоволений, адже Петербург кінця 50-х рр. став осередком його однодумців — інтелектуальної еліти, яка складалася з українців та росіян, які були небайдужими до українського питання. Взагалі, петербурзький період діяльності М. Костомарова — найяскравіший, найплідніший та найскладніший у його житті. Вчений тоді був досить зрілою людиною, яка пережила період репресій і заслання; наукові інтереси історика повністю сформовані. Більше всього він прагнув заглибитися у творчий процес, але не зміг бути осторонь подій, які розгорталися в імперії. Отже, Микола Костомаров знову став учасником українського національного руху. Однак нові політичні реалії вимагали нових підходів до вирішення українських проблем.

Значимо, що українські землі в окреслений період знаходились у сфері геополітичних інтересів двох могутніх держав — Російської імперії та Царства Польського, кожна з яких намагалася зміцнити свої позиції і наразі не мала наміру поступатися своїми інтересами на користь іншої сторони. Але уряди обох країн добре усвідомлювали: асиміляція українського народу — непроста справа тому, що він має свою мову, яка

попри всі політичні події, завжди буде підґрунтям національної самосвідомості та самоідентифікації українців як спільноти, що має право на існування як окреме державне утворення або суб'єкт федерації. Ані перше, ані друге Росію та Польщу не влаштувало. В боротьбі за Україну уряди обох держав були надзвичайно активні, хоча й обрали різні шляхи. Зупинимось докладніше на чинниках впливу на розв'язання «українського питання», які застосовувалися з обох сторін.

Під вплив Польщі потрапили такі регіони, як Правобережна Україна і Галичина. Але відкриття польськомовних початкових шкіл та виховання молоді у польському дусі не дало очікуваних результатів. Тоді поляки вдалися до застосування латиниці для друкування українських текстів. Не допомогли і закиди про українську мову як наріччя польської. Українська еліта Західного краю* гостро виступала на захист своєї мови, але поляки нізащо не заспокоювалися і діяли за принципом «і сам не гам, і другому не дам», тобто перешкоджали поширенню теорії «общерусскости» шляхом так званого заклику до розвитку української літературної мови.

Дещо відрізнялась політика Російської імперської машини з цього питання. Насамперед, вона визнавала селянство Західного краю економічною власністю поляків, але відмовлялася визнати його культурною та національною її власністю⁴¹. Не бачимо потреби докладно зупинятися на цьому питанні, оскільки воно розроблене російським дослідником О. Міллером⁴². Тут доцільно наголосити, що до 1862 р. закиди про українську автономність у Росії сприймали як прояв т.зв. «регіонального патріотизму», рудимент, що незабаром відійде. Загроза українського націоналізму у модерному значенні цього слова імперію поки що не лякала.

Загалом в «українському питанні» серед самих українців існувало дві ідеї щодо майбутнього: перша — це автономія України, друга — невіддільне існування українців і росіян.

---

* Під Західним краєм розуміємо території, які зайняла Російська імперія після трьох поділів Речі Посполитої, а саме Подільську, Волинську та Київську губернії (Південно-Західний край), а також Віленську, Ровенську та Могилевську губернії (власне Західний край).

Навколо дискусії, що проходила головню на сторінках періодичних видань, сформувався декілька зацікавлених спостерігачів, які намагалися розпалити конфлікт або ж просто слідкували за розвитком подій. III відділення на той час не лише спостерігало, але й аналізувало різні точки зору на предмет придатності для імперії. Звичайно, що друга ідея схвалювалася. Перша насторожила III відділення, але «миколаївські часи» закінчилися, тому й конкретних застережних дій не проводилося⁴³. Таким чином, склалися більш-менш сприятливі умови для культурного розвитку українського народу.

Тим часом в колі українських прихильників відновилася ідея популяризації української літератури і мови. Для цього необхідним був друкований орган, ідеєю створення якого опікувався В. Білозерський та П. Куліш. З листа М. Костомарова до Т. Шевченка від 2 серпня 1859 р. дізнаємося, що підготовка йшла вже тоді. Зокрема він пише, що, від'їжджаючи до Києва В. Білозерський просив, «щоб думали об його журналі і готовили, що можна»⁴⁴. Очевидно, останній був натхненником нового українського видання і головою авторського колективу, а М. Костомаров, Т. Шевченко та ряд інших українців підтримували не тільки саму ідею, а й допомагали практично. Так, у листі до М. Семевського М. Костомаров згадував, як у 1859 р. досить часто бачився з Т. Шевченком — один або два рази на тиждень. Під час зустрічей вони спілкувалися на різноманітні літературні теми, читали один одному свої твори, а потім гаряче їх обговорювали. Т. Шевченко навіть залишав М. Костомарову свої рукописи для першопрочитання, покладаючись на високі літературні здібності останнього. Також разом вони відвідували салон графа Ф. Толстого, де збиралася культурна еліта Петербурга⁴⁵.

Роль Миколи Костомарова у підготовці «Основи» була величезною. Він дуже серйозно готувався до нового видання. Обдумавши стратегію видання, він визначив для себе основні завдання, серед яких найважливішим було боротьба з «ворогами» української мови, які не визнавали її самобутність і намагалися за допомогою різних теорій віднести її до т.зв. «наріччя» російської або польської мов. Запорукою успіху стало

залучення до співробітництва в часописі й фахівців-мовознавців. Сам М. Костомаров звернувся у листі до О. Котляревського, як представника «красного письменства»: «Олександр Олександровичу! Необхідно написати велику, вчену, філологічну статтю, де показати, що південноруське наріччя є самотня мова, а не органічна суміш російської з польською. Це необхідно: від цього залежить успіх нашої справи»⁴⁶. З приводу цього листа вважаємо за потрібне зробити заувагу. Автор публікації висловлює припущення щодо приблизної дати послання 1859–1861 рр. Але ми схилиємося до кінця 1859 р. або початку 1860 р., оскільки саме тоді йшла найактивніша підготовка часопису, який почав виходити з січня 1861 р.

До підготовки необхідних публікацій М. Костомаров намагався залучити всіх українознавців, покладаючись при цьому на власних друзів. Зокрема, у листі від 28 липня 1859 р. він з радістю повідомляє Д. Мордовцю, що у Петербурзі буде видаватися журнал, присвячений історії, географії, етнографії, літературі, господарській діяльності та іншим сферам знань про Україну. М. Костомаров запрошує письменника взяти участь у часописі, а саме написати роботу про поволзькі колонії, де проживали українці. Історик пропонує викласти час поселення, спосіб землеробства і сучасний стан українських слобід⁴⁷. Тобто, як ми бачимо, Микола Іванович продумував кожну публікацію журналу, добре орієнтувався у наукових зацікавленнях авторів і, залучаючи їх до співробітництва, наперед знав, який «науковий продукт» може отримати від них.

Щодо Д. Мордовця, то він знаходився під науковим впливом М. Костомарова ще з саратовського періоду. Так, наприклад, останній помітив інтерес друга до повстання Пугачова ще коли вони працювали разом в архівах Саратова, Царицина і Петровська. Вже перебуваючи в Петербурзі Костомаров писав до друга з проханням не залишати дослідження. Він навіть віддав свої матеріали, знайдені в ті часи. Врезультаті у Д. Мордовця з'явилося ряд праць, які ми не характеризуватимемо, оскільки вони виходять за межі нашого дослідження і потребують окремої розвідки. Зазначимо лише, що визнавши дослідницькі здібності Д. Мордовця, М. Костомаров доклав багато зусиль,

щоб перевести його до Петербурга, залучивши до цієї справи інших своїх знайомих, як В. Ламанського, Г. Кушелева-Безбородька, О. Пипіна та Г. Благовестова тощо. Д. Мордовцю пропонували працювати у відомих часописах, зокрема редакція «Русского слова» хотіла надати йому місце завідуючого історичним відділом, але за певних обставин це не сталося. Проте М. Костомаров продовжував підтримувати друга, передаючи до Саратова нові видання. Зокрема, він надіслав «Кобзар» Т. Шевченка та свою працю «Начало Руси».

З'явившись у січні 1861 р., журнал «Основа» одразу перетворився на сцену боротьби за український культурний феномен, на яку виходили найактивніші провідники української ідеї. Основний тягар, як було зазначено вище, взяли на себе В. Білозерський, П. Куліш, Т. Шевченко і, звичайно, М. Костомаров. У програмній статті зазначалося, що журнал присвячується вивченню земель, населених українцями і сусідніх з ними територій — Бесарабії, Криму і т.п. Часопис відкритий для творів українською і російською мовами⁴⁸. На перше місце винесено було питання практичного використання мови, в т.ч. її викладання та навчання у початкових школах. Про це писали М. Костомаров, П. Куліш і П. Чубинський.

Спочатку справи в редакції «Основи» йшли успішно, але її покинув Т. Шевченко. Смерть поета сколихнула весь Петербург і навіть всю інтелігенцію Російської імперії. 1 березня 1861 р. Микола Костомаров, перебуваючи в глибокому сумі, так писав до Данила Мордовця: «Вчера погребоша козака Тараса и плакахуся по нем вси людие...» Причин смерті, на думку М. Костомарова, було кілька. Дванадцятирічне заслання відірвало Кобзаря від освіченого світу. Повернувшись до Петербурга, він став шалено популярним, проте залишався самотнім. Неудалі спроби одружитися призвели до захоплення алкоголем «в богатырських розмірах», а відтак замкнутість і закутість у власні проблеми супроводжували його до останнього дня. Хвороба легенів, т.зв. «водянка», звела зі світу «душу прекрасну, поетичну і народну». Далі М. Костомаров описував похорон Кобзаря і повідомляв про наміри перевезти його на Україну згідно із «Заповітом».

Вважаємо за потрібне зробити принагідно декілька зауважень з приводу Т. Шевченка та його стосунків з інтелігенцією Російської імперії, в т.ч. з М. Костомаровим зокрема. Останнім часом періодична преса та науково-популярні видання нав'язують читачеві хибні думки щодо Т. Шевченка як феномена української культури, який у приватному житті був аморальною людиною. Деякі автори намагаються виокремити з джерел (мемуарів та епістолярію) т.зв. «докази» морального розкладу навмисне створеного українського ідола. Мотивація таких досліджень диктується не бажанням відтворення реального портрету Кобзаря та визначення його впливу на творення української національної ідентичності, а спробами знівелювати українську духовну культуру та історію. Не заглиблюючись у характеристики таких публікацій, зазначимо, що джерела особистого походження, зокрема епістолярій М. Костомарова та спогади про його стосунки з Т. Шевченком, дають підстави спростувати нав'язувані українському читачеві хибні, антинаукові висновки.

Повертаючись до питання діяльності «Основи», зауважимо наступне. Завдяки зусиллям команди справа дійсно йшла успішно. Проте успіх «Основи» був тимчасовим. Д. Мордовець спостерігав за роботою редакції з публікацій та за листуванням з М. Костомаровим. Той писав, що спад «Основи» пов'язаний з внутрішніми проблемами редакції. Перша — це конфлікт П. Куліша та В. Білозерського з приводу різних поглядів на пропоновані до друку твори. Так, наприклад, повість Марка Вовчка «Три дні» перший вважав «нижче всякої критики», натомість В. Білозерський захоплювався нею. Очевидно, таке протистояння було наслідком сімейної драми розлучення П. Куліша з сестрою Білозерського⁴⁹. Сам М. Костомаров намагався підтримувати нормальні стосунки з обома, але побутовий конфлікт з В. Білозерським у нього таки стався. В листі до Н. Білозерської, яка тоді була особистим секретарем М. Костомарова, він жалкував про це, каючись у надмірній емоційності та висловлював повагу до В. Білозерського.

Деякі подробиці внутрішніх та зовнішніх проблем часопису знаходимо у листуванні М. Костомарова з Н. Тарновською (1820–1891), сестрою визначного громадського і культурного

діяча, етнографа, колекціонера В. Тарновського (старшого). Так, 24 липня 1862 р. він пише, що з В. Білозерським помирився, але не може пробачити, що той «паскудно веде свою Основу — запізнюється, правда, однак, що винна не стільки ж цензура, скільки його лінь і неохайність». Крім того, навколо журналу плетуться постійні інтриги, відшуковуються політичні організації, які ніби-то пов'язані з пожежами, що відбуваються у Петербурзі. На думку М. Костомарова, це лише привід. Шукати причину потрібно у суспільно-політичній ситуації, що панувала в той час. Він характеризує її як «лібералізм у тисячі різноманітних форм, починаючи від легкого засудження руху уряду до потворних теорій безбожжя, безвладдя, безшлюбності і безхудобності». У цьому ж посланні він повідомляє про арешт М. Чернишевського, який, на його думку, «невідомо чим згрішив»⁵⁰. З одного боку М. Костомаров виступає проти насилля у будь-якому вигляді, з іншого — за сильну, але милосердну владу. Безперечно, такі тези демонструють присутність романтичних уявлень у світогляді вченого. Також це дає підстави стверджувати, що надії на компроміс з владою з'явилися у М. Костомарова не наприкінці життя, як вважали його сучасники, наприклад М. Драгоманов⁵¹, а значно раніше.

Цікавим видається погляд В. Білозерського на конфлікт з М. Костомаровим. У листі від 29 грудня 1862 р. до Г. Данилевського, який в свою чергу написаний на звороті листа М. Костомарова до В. Білозерського, останній демонструє причину конфлікту у відстоюванні першим, насамперед, своїх фінансових інтересів. Василь Михайлович пояснює неспроможність «Основи» заплатити історику бажаний гонорар і своє нерозуміння позиції останнього у поєднанні з любов'ю до України, на благо якої він просить віддати кошти. Проте В. Білозерський не ображається на М. Костомарова, і, як зробив би це кожен українець, прощає «гарячу душу» вченого, оскільки не бачить сенсу розпалювати конфлікт на благо великої справи⁵².

Паралельно з виходом «Основи» з'явилися й інші україномовні книги. Так, на початку 1862 р. у Петербурзі і Москві можна було придбати шість різних українських букварів, в т.ч. П. Куліша та Т. Шевченка. Початкове навчання на місцевій мові

запроваджувалося досить мобільно у зв'язку з антикріпосницькою реформою, яка висвітлила нагальні проблеми народної освіти. На шпальтах «Основи» це питання широко обговорювалося, зокрема М. Костомаров написав декілька статей. Одною з таких робіт була стаття «Мысли южнорусса. О преподавании на южно-русском языке»⁵³. У ній історик висловив надію на відродження української мови й літератури, пишачоючись при цьому силою нашого слова, подарованого народові М. Вовчок, П. Кулішем і Т. Шевченком та іншими представниками «красного письменства», а також підкреслив, що особисто буде сприяти поступальному рухові українського народу на шляху до європейського рівня народної освіти. М. Костомаров вважав, що починати потрібно з виховання та навчання дітей найнижчих шарів населення зрозумілою і рідною українською мовою та закликав присвятити цій високій меті діяльність інтелектуальної еліти й всіх тих, кому небайдужа доля України. Це завдання ставило перед собою ще Кирило-Мефодіївське братство, але воно не було виконане, і тому історик бажав довести почату справу до логічного завершення. На його думку, для початкового навчання необхідна, окрім «Граматики», коротка священна і церковна історія, катехизис, життєписи улюблених народом святих, їх настанов та пояснення богослужінь. Потрібні не лише релігійні книги, але й водночас посібники з природознавства, арифметики, граматики рідної мови, а також початковий курс правознавства. Що ж стосується історії, то вчений радив вводити її курс дещо пізніше, коли дитина вже матиме певний запас знань, щоб розібратися у складних історичних проблемах. Як бачимо, історик розробив досить логічну та послідовну програму народної освіти, закликаючи при цьому українських письменників і громадських діячів на ділі «заявить свою любов до народу»⁵⁴.

Піднімаючи життєво важливе для українського народу питання, історик розумів, що обов'язково наразиться на критику з боку своїх численних опонентів — захисників державницької ідеї та цілісності Російської імперії, тому у власних працях не раз наголошував на неполітичності процесу. М. Костомаров ніколи не був прибічником радикальних суспільно-політичних

змін і вважав, що сильним є лише та держава, котра не принижують жодного народу і дає можливість йому вільно розвиватися, не прилаштовуючись під домінуючу націю, відкидаючи при цьому окремішність України як державного утворення.

Тоді думки вченого одразу ж набули сенсаційного характеру і його звинуватили в «українському сепаратизмі». М. Костомарову довелося «відбиватися», але це було непросто, оскільки він переслідував єдину мету: не нашкодити розпочатій справі. Вчений декілька разів виступає у пресі, пояснюючи, що започаткована ним справа має лише просвітній характер, тому він і піднімає питання про збір коштів на видання літератури українською мовою. Ідейні опоненти звинуватили його у відступництві, а насправді, М. Костомаров лише кинув раціональне зерно у благодатну землю.

Але конфлікт у пресі розгорівся не лише через праці вченого. Причиною цьому був ряд публіцистичних виступів на шпальтах «Основи», в яких висловлювалася думка про національно-репрезентативну і символічну роль української мови. Функції, які до того вона виконувала, а саме, виступала засобом висвітлення в художній літературі регіональних особливостей українців, підвищення загального рівня їх освіченості, відійшли на другий план і розцінювалися як початковий етап повної емансипації мови, що потягне за собою і державний суверенітет.

Вбачаючи велику небезпеку цілісності держави у піднесенні розвитку національних мов народів, що населяли територію Російської імперії, зокрема українського, вирішено було застосувати т.зв. об'єднаний принцип русифікації. Провідна роль у процесі русифікації українського народу відводилася інтелектуальній еліті, яка повинна була пропагувати ідею загальноруськості й російської мови як «загальноруського засобу спілкування». Захисникам української ідеї доводилось розриватися між своїми переконаннями та законами Російської імперії. Україномовній та російськомовній інтелігенції, яка проживала на території різних державоутворень, і була зацікавлена у розвитку української літературної мови, досить складно було консолідувати свої зусилля. Епістолярна спадщина М. Костомарова та його друзів реально відображає складні і багатогранні наукові та громад-

сько-політичні процеси цього періоду. Так, у листуванні з О. Кониським висвітлюються окремі аспекти процесу формування української літературної мови. В одному з листів кінця 1862 р. він висловлює бажання швидше побачити «Щотницю» і дає деякі поради щодо деяких мовних особливостей цього підручника. Наприклад, вчений радить не перекладати деякі терміни, які вже закріпилися в науці і зрозумілі всім. Його бентежить переклад на зразок «перпендикуляр — сторчак» або «поручники — паралельні лінії». «Се — нісенітниця! — говорить М. Костомаров. — Краще дати його народові таким, яким воно є у других, а не таким, яким Вам хочеться, щоб воно було...». Крім того він закликає до активної діяльності зі збору коштів, розуміючи важливість економічного важеля у залученні до цієї справи якомога більшої частини суспільства. Зокрема історик наголошує на необхідності розгорнути справу по Україні, в т.ч. і в Полтаві, збираючи по карбованцю, «щедро нагородити тих, що працюватимуть для народної освіти»⁵⁵.

Попри всі намагання Миколи Костомарова прискорити процес, виникали перешкоди на кожному його етапі. Гарячі дискусії, які точилися у пресі щодо правопису досить тривалий період, значно зашкодили підготовці народних підручників. Наприкінці 1862 р. почалися перші арешти учасників українофільського руху. М. Костомаров був дуже стурбований цим процесом, адже мав сумний досвід 1847 р. У листі до засланого до Вологди О. Кониського він наголошував, що шліфування правопису не має такого значення, що це справа другорядна, коли мова йде про народну освіту. Важливо інше: велика кількість літератури вже надрукована «кулішівкою», почала складатися певна традиція і «стала громада до єдиного привчатись», тому не потрібно здіймати галас у суспільстві аби не зашкодити загальній справі. «Складайтесь по копійчині, громада — посполство, маємо творити та будувати. Вішня буде слава, що посполство вдруге вирятує предківську святиню», — пише історик⁵⁶.

М. Костомаров всіляко намагався визволити товариша, проте діяти занадто активно не наважувався. У листі до В. Гнилоширова він повідомляв, що не володіє інформацією про подробиці арештів через те, що не має зв'язків ні з таємною поліцією,

ні з В. Білозерським, ні з Петропавлівською фортецею. Розмовляв лише з О. Стороженком, але і той нічого не знає. У такій складній ситуації вчений прагнув продовжувати справу: «Коли матимете случай зібрати що-небудь, пришліть швидше, то треба, щоб хто взяв на себе в кожному уїзді продавати книжки між народом. Коли б то просіть більше: тоді б пішло діло і книжки б надрукували і школи завелись би, а народність наша піднеслась і вже не пропала. Діло велике і приложіть руки і розум, і серце...» М. Костомаров шкодував про закриття «Основи» як органа українського руху і бачив вирішення проблеми у пошуку нового вільного грошового фонду, який можна було б використати для відкриття нової дієвої газети, «щоб своє було...». Історик визнавав основною перешкодою справі байдужість заможного прошарку населення до долі свого народу⁵⁷.

А тим часом арешти продовжувалися. У лютому 1863 р. стурбований М. Костомаров писав: «О, лихо, тай годі! От і працюй, як знаєш, і турбуйсь, коли вас з України по Вологдам та по Вяткам розсилатимуть. Тепер не той час, щоб у ссилку грати; треба дома сидіти нишком та працювати. Народна освіта — от наше діло, от чого нам треба добиватись, а з правительством треба у ладу якомога жити, пам'ятаючи пословицю: «Мовчи, язичку, кашки дам». Найбільш треба о тім старатись, щоб правительство на нашу справу вовком не поглядало, щоб не лякалось ані бунтів, ані якогось там сепаратизму та не мішало в нашій мові народові науку викладати. А то що за користь, як вас порозсилає, а народну мову почне нівечить. Ви там собі на чужині знидитесь, а на Україні народна справа як свічка стає. Пожалійте свій народ, панове, кожна така ссилка йому серце вражає»⁵⁸. Як бачимо, вчений прагнув застерегти товаришів від радикальних дій і не тільки тому, що боявся арешту, а й тому, що бачив реальну загрозу успішному розв'язанню «українського питання». Відчувається, що надія на успішність справи у М. Костомарова не згасла.

Влада все ж продовжувала пильнувати за діяльністю українофілів. Особливу увагу привертала справа збору коштів на українські книги. Інформація про хід справи сходилася до Петербурга з різних регіонів Російської імперії. Ініціатива та активність М. Костомарова досягла навіть закавказького регіону.

Зокрема, директор училищ Закавказького краю О. Кулжинський у листі до шефа жандармів В. Долгорукова писав: «Невже не можна утримати неспокійного Костомарова від його сепаративних задумів?»⁵⁹

Один з ідейних опонентів історика в питанні про українську мову, М. Катков, теж збирав докази сепаратистських дій історика. Так, 6 квітня 1863 р. у Петербурзі відбувся літературно-музичний благодійний вечір, в якому взяли участь К. Бестужев-Рюмін, В. Каховський, М. Помяловський та М. Костомаров. Доповідь останнього публіка кілька разів переривала бурхливими оплесками⁶⁰. Дізнавшись про вечір, М. Катков в одній із своїх статей в газеті «Московские Ведомости» запропонував М. Костомарову свою допомогу у зборі коштів на розвиток провансальського жаргону у Франції або ж нортумберландського в Англії⁶¹. Цілком очевидно, що формування фонду для публікації україномовних книг було успішним, тому опоненти всіляко намагались знівелювати саму ідею, порівнюючи українську мову з дрібними діалектами європейських мов. Але коли справа дійшла до українського перекладу Євангеліє, то влада зробила все можливе, щоб він не був опублікований.

Захист М. Костомаровим української мови викликав спротив не тільки у імперських чиновників, а й у представників великоросійської еліти. Багато хто з оточення вченого не тільки не розумів його потуг, а й вважав їх необґрунтованими. Зокрема, листи до графині Антоніни Блудової (1812–1891)* ілюструють роздуми вченого з цього приводу⁶². Розглянемо це питання докладніше. Як зазначає історик в «Автобіографії», його ідея про федеративне начало Русі застала декого переживати, що він намагатиметься перенести її на сучасність і майбутнє, але відкрито звинуватити його ніхто не наслідкував, оскільки підстав для того не було. Статтю «Две руския народности»⁶³ часопис «Русский Вестник» назвав «позорною», оскільки у великодержавна верхівка сповідувала ідею національної єдності.

---

* Блудова А. Д. (1813–1891) — донька Дмитра Миколайовича Блудова (1785–1864), Президента Імператорської академії наук (1855–1864), голови Державної ради (1862–1864) та Комітету Міністрів.

Звинувачення в «українському сепаратизмі» посипалися на історика після польського повстання 1862–1863 рр. Почалося все із публікацій у журналі «Основа», де М. Костомаров виступив на захист української мови і літератури. Розгорнулася широка дискусія з цього питання у пресі. У М. Костомарова з'явилися численні опоненти, в т.ч. й такі високоосвічені особи як А. Блудова. Їхнє протистояння проходило на епістолярному рівні, тому листування тут викликає особливий інтерес.

Із змісту першого послання здогадуємося, що А. Блудова вбачає «польську руку» у справі з українською мовою та наводить аналогії з історії Румунії і Сербії, вбачаючи відповідно австрійський і хорватський вплив на румунську і сербську мови. М. Костомаров заперечує і наголошує, що у 30-х рр. XIX ст. виникла потреба висвітлення життя і побуту простого народу, а отже, і зближення з ним. Причому цей процес був характерний для всієї Російської імперії. Якщо у Москві, Ярославлі, Костромі всі звернулися до «великоросійської» мови, то у Харкові і Полтаві логічним був звернення до «малоросійського» (далі — українського — *О. Г.*) народу зрозумілою йому мовою. Українська література виступає засобом зв'язку з народом, оскільки вона написана на зрозумілій народу мові та описує повсякденне його життя.

На думку історика, саме існування різних мов на території Росії не є ознакою роз'єднання. «Малоросійську» народність він називає етнографічною різновидністю єдиного руського народу, яка не висловлює претензій на географічне обмеження своєї території: «Кордонів територіальних немає і бути не повинно»⁶⁴. Проте недружелюбність українця і росіянина пов'язана з внутрішніми проблемами взаємовідношень між різними краями і містами. М. Костомарова не влаштовує втручання держави у цілком літературну справу. Він пише: «Якщо у нас правління монархічне необмежене, а не деспотичне, то державність повинна залишити у спокої нашу мову і наше бажання розмовляти і писати нею. Якщо хто напише нею будь-що противне безпеці держави, переслідуйте його, але так само як і тоді б його переслідували, якби він написав це тією ж мовою, яку ви приймаєте, але безвідносно до мови нашої»⁶⁵.

Далі М. Костомаров підкреслює, що літературний рух української мови не може бути справою держави. Історик майстерно доводить справедливість лінгвістичного права будь-якого народу. Він виводить свою теорію розвитку української мови. Руський народ ділиться на дві головні гілки — північно-руську та південно-руську, відповідно і мова на два наріччя — великоруське і малоруське. За певних об'єктивних обставин перше досягло літературного значення. Чому тоді друге не має рівного того ж права, адже «малороси» складають половину одного руського народу? Необхідно звільнити цей процес від будь-якого втручання — час розсудить, хто із двох народностей піде далі в інтелектуальному розвитку, але це можливо лише за умови повної свободи. М. Костомаров звинувачує «великоросів» у розпалюванні внутрідержавного конфлікту. У політичному відношенні будь-які перешкоди розвитку української літератури негативно відобразяться на всьому слов'янському світові.

Із змісту наступного листа дізнаємося, що у дискусії брав участь і відомий український публіцист, археограф та громадський діяч М. Юзефович (1802–1889). Він, з одного боку, любив Україну і був ентузіастом українського руху, але не позбавився імперського впливу, а тому спрямовував наукову діяльність політичним інтересам влади. М. Юзефович бачив в українофільському рухові польську інтригу, причетними до якої були М. Грабовський — видатний польський письменник і критик ХІХ ст. На думку М. Костомарова, українська література зародилася там, де поляки не мають жодного впливу. Українські письменники І. Котляревський, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, А. Метлинський. О. Корсун, П. Кореницький та ін. проживали, в основному, на Східній Україні, польську мову знали погано або ж взагалі нею не володіли. Заперечити це неможливо, адже історик був з ними добре знайомий в юності. Що ж стосується П. Куліша, В. Білозерського, Т. Шевченка (яких М. Юзефович називає мрійниками), то вони взагалі позбавлені польського впливу, а Т. Шевченко навіть ставився до поляків вороже тому, що вважав їх панами, які нагадували йому кріпацьке минуле.

Звичайно, Микола Костомаров не виключав, що деякі поляки писали українською з певним політичним підтекстом, але це не справило бажаного впливу, бо вони «бездарні, тупі і в'ялі»⁶⁶. Історик здивований епістолярними репліками М. Юзефовича, тому що незадовго до цього при зустрічі у Петербурзі наголошував, що розвиток літератури на Україні — єдиний засіб боротьби проти польського елемента, який загрожує чужою цивілізацією і насаджуванням католицизму. Крім того, у польській літературі не зустрінеш доказів підтримки української справи за винятком поодиноких випадків, які губляться у хвилі польського національного фанатизму.

Підсумовуючи докази проти польської інтриги, М. Костомаров робить такі висновки:

1) українська література виникла у східній частині України, де немає поляків; більшість письменників (окрім Т. Шевченка) народилися на Лівобережжі;

2) Шевченко зневажав поляків через обставини свого дитинства, а вони, в свою чергу, не любили його;

3) польська література не висловлює підтримки українському літературному рухові, а навпаки дивиться на цю справу з презирством;

4) українська література не співчуває польському патріотизмові.

Насамкінець, історик робить висновок щодо необхідності розмежувати науку і політику (підкр. — *О. Г.*). Висвітливши наукові проблеми, М. Костомаров відобразив сучасну йому суспільно-політичну ситуацію, яка склалася у Російській імперії, а саме: конфлікт необмеженої монархії і суспільства та необхідність реформації старого режиму в усіх сферах.

А. Блудова багато в чому не погоджувалася з М. Костомаровим, проте у одному з своїх листів вона пише: «Заради Христа залишайтеся вірним сином собі і Вашим сердечним переконанням... Будьте точкою опори для тих, котрі хочуть вивчати Руську Історію, а не втрачати час на демонстраціях»⁶⁷.

Щодо українсько-російсько-польських стосунків М. Костомаров полемізував і з відомим на той час слов'янофілом І. Аксаковим. У листі від 30 жовтня 1861 р. останній пише про

свою любов до Малоросії, без якої він не розуміє повноти великоруського розвитку. На його думку, повне з'єднання з Росією — історична необхідність, яка обов'язково відбудеться. Але І. Аксаков виступає проти української літературної мови і вважає, що для малоросів цілком достатньо загальноросійської мови і літератури, які повністю відповідають потребам народу. Боротьба за українську літературну мову загрожує єдності Росії, оскільки вона збудує і галичан, які начебто вже і готові потопити свій «племінний егоїзм в егоїзмі всеруського народу, створеного з різних руських племен історією». І. Аксаков натякає М. Костомарову на зраду загальноруській справі і підтримці претензій поляків на Україну⁶⁸. Останній не міг залишити таке послання без відповіді і незабаром відписав опоненту у звичному народницькому дусі. Намір українського народу мати власну мову і літературу є природнім для «історії народної думки, народних почуттів і намірів...» Існує народ з власними особливостями життя, побуту, мови тощо. Не можна однозначно передбачити його майбутнє. Все залежить від наступної історії. Для того, щоб вирішувати якою дорогою йти народові, потрібно знати не тільки зовнішні його риси, але й душу. А в душі у кожного українця «спить Виговський, Дорошенко, Мазепа — і проснеться, коли настане випадок...»⁶⁹ М. Костомаров виступає за свободу вибору майбутнього, інакше в душі народу повстане бунтар. Загалом, історика найбільше лякала невизначеність свого опонента: він начебто не в опозиції до держави, але фактично проти українського народу. «Або... дійте заодно з III-м відділенням, або поважайте право південноруського народу і не наказуйте йому мовчати своєю мовою і говорити вашою»⁷⁰. Щодо питання про друкування в Галичині книг російською мовою, то М. Костомаров не має нічого проти, але питання не в мові, а у виборі, навіть якщо цей вибір буде зроблено не на користь українськомовної літератури⁷¹.

Хвиля українського і польського національно-визвольного руху, змусила уряд перейти до застережних дій. У липні 1863 р. підписується Валуєвський циркуляр, який мав запобігти розвитку і поширенню українофільства як шкідливої течії, що порівнювалася з польським повстанням. І це цілком зрозуміло: по обидва боки від Москви народи заявили про своє бажання

свободи. Досвід двохсотрічної давності попереджував про небезпеку. Царизм поступово затискав лещата, почавши із заборони видання навчальної та наукової літератури українською мовою. Справа М. Костомарова та його соратників набула незаконного характеру, а вогонь навколо неї призупинив еволюцію української літератури майже на ціле десятиліття.

Розглянемо ситуацію навколо Валуєвського циркуляру, опираючись на епістолярні джерела. Посилення імперської реакції навколо української літератури особливо загострилося, як ми вже зазначали ще на початку 1863 р. Як уже зазначалося вище, М. Костомаров мав намір видати українською мовою «Святе Письмо» і «Діяння святих апостолів». Коли до Київського Цензурного Комітету надійшов рукопис під назвою «Притчи Господа нашого Ісуса Христа українською мовою розказані», його голова О. Новицький 27 червня 1863 р.* звернувся з листом до П. Валуєва, в якому виклав свій висновок. Насамперед, він повідомляв, що праця залишилася без схвалення до друку за деяких причин, а саме: незабаром з'явиться україномовний переклад Євангеліє Ф. Морачевського**; названий рукопис має пройти духовну цензуру; питання викладання українською мовою досі не вирішене остаточно, а в пресі висловлюються думки, які обґрунтовано доводять, «що ніякої особливої малоросійської мови не було і бути не може і що наріччя їх, вживане простим народом, є тією ж російською мовою, тільки зіпсованою впливом на неї Польщі, що загальноросійська мова також зрозуміла місцевому народу, як і великоросіянам, і навіть більш зрозуміліша за т. зв. українську мову, яка тепер придумується для нього деякими малоросами і особливо поляками. Осіб того кола, що посилюється, які доводять протилежне, більшість

---

* Дата, наведена у книзі «Тисяча років української суспільно-політичної думки», за якою ми цитуємо лист, очевидно, помилково 27.07.1863 р., оскільки відповідь П. Валуєва датується 18.07.1863 р. О. Міллер наводить 27.06.1863 р., і це здається нам слушним (див. Міллер А. Украинский вопрос...).

** Морачевський Філіп (1806–1879) — відомий український літературознавець, автор одного з перших українських словників, перекладач.

самих малоросіян звинувачують у якихось сепаративних задумах, ворожих Росії та небезпечних Малоросії...» Тому й цензор С. Лазов, якому доручено було опрацювати рукопис, не дав згоди на публікацію, побоюючись, що сприятиме поширенню шкідливого для держави руху. Але О. Новицький, зокрема, підкреслює складність становища цензора при розгляді таких рукописів: «...Ціль їхня погана, сам же зміст в основному не містить в собі нічого недозволеного Статутом про цензуру». Тому С. Лазов просить виробити конкретне рішення щодо книг, «які породжують прагнення відокремити малоросійську мову і дати тутешньому народові можливість обходитися без використання загальноросійської мови». Далі О. Новицький зводить усю суть справи до «польської інтриги», начебто поляки «підтримують цю літературу, щоб самим переконати світ і москалів, що Русь, то не є Москва». Насамкінець робиться висновок: «Щодо всього наведеного вище маю честь доповнити..., чи не вважатимете за потрібне вжити якихось заходів супроти виявленого прагнення деяких малоросів, а разом із ними й поляків, відчужувати місцевий народ від загальноросійської мови і народності»⁷². Ми не випадково навели цитату з донесення О. Новицького, оскільки у періодичних виданнях останнім часом з'являється багато звинувачень на адресу українських істориків, які начебто витягують з циркуляру окремі фрази, на зразок «не було і бути не може», приписуючи їх П. Валуєву як гнобителю української мови. Таку думку висловлюють О. Каревін⁷³, А. Соколов⁷⁴ та ін.

Реакція П. Валуєва була оперативною. 18 липня 1863 р. він направив до імператора проект циркуляра, який згодом той завізував наступним чином «Височайше наказано виконати». У документі він посилається на донесення Цензурного Комітету і, погоджуючись з О. Новицьким, вказує на політичний підтекст справи і констатує: «В С.-Петербурзі колишній професор Костомаров навіть збирає пожертви для видання дешевих книг на південно-руському наріччі». Далі міністр пропонує це питання обговорити спільно з міністром народної освіти, обер-прокурором Св. Синоду та шефом жандармів, оскільки вважає в нинішніх умовах особливо важливим⁷⁵.

Після того, як Олександр II наклав свою візу, документ був направлений до III відділення, обер-прокурора, Київського та інших Цензурних комітетів та міністру народної освіти О. Головніну. Найцікавішою у цьому напрямі видається позиція останнього. Міністр у відповіді П. Валуєву від 20 липня 1863 р. зазначав, що переслідування повинні зазнавати «сутність твору, думки, викладені в ньому, і взагалі вчення, яке він поширює, а зовсім не мова чи наріччя, яким написано». Намір ж літераторів науково обробити кожен мову є корисним для освіти і заслуговує цілковитої поваги. «Вимогу ж Комітету, щоб були вжиті заходи проти систематичного напливу видань малоросійською мовою, я вважаю цілком необґрунтованою», — пише О. Головнин. Насамкінець, він наводить приклад фінського досвіду з аналогічного питання, яке принесло урядові лише шкоду від того, що громадськість вважала помилковою таку заборону. М. Костомарову була відома позиція міністра народної освіти. За його ініціативи перший надрукував статтю про самобутність української мови і відокремленість її від російської і польської у часописі «Журнал министерства народного просвещения»⁷⁶. «Ні користі, ні необхідності» у справі видання книжок українською мовою не бачив і генерал-ад'юнкт князь Долгоруков⁷⁷, про що написав доповідну записку П. Валуєву⁷⁸.

Валуєвський циркуляр миттєво був застосований Цензурним Комітетом, а у пресі з'явилися статті зі звинуваченням справи видання книг українською мовою у польській змові, зокрема у № 136 газети «Московские ведомости». М. Костомаров відреагував на це одразу, написавши відповідь, яку планував опублікувати у газеті «Голос», але цензор не дозволив. Історик зрозумів, що уряд прийняв рішення заборонити поширення української літератури і 23 липня 1863 р. написав листа самому автору указу. Насамперед, він просив П. Валуєва звільнити справу від звинувачень у солідарності з «польськими задумами» і дати можливість йому відповісти на наклепи. Хоча прямих звинувачень у солідарності з поляками не було, але йому болісно чути закиди про «малоросійське наріччя» як суміш польських слів і форм російської мови, про непотрібність його народіві,

про штучність мови, «яку хочуть нав'язати одинадцяти мільйонам». М. Костомаров просить дати можливість на рівних правах відповідати своїм супротивникам. А ще його хвилює заборона уряду друкувати книги наукового змісту українською мовою, а, отже, і стаття його з цього приводу може бути недопущеною. Історик звертається до П. Валуєва, щоб той особисто зобов'язав редакцію надрукувати його відповідь у «Московских ведомостях». Насамкінець, М. Костомаров пише: «Прошу Вашу Вельможність вилучити з питання про видання книжок наукового змісту малоросійською мовою бездоказові та надзвичайно образливі для всіх тих, котрі мають честь належати до малоросійського племені, підозри в солідарності з будь-якими шкідливими задумами супроти святої справи народної освіти; нехай опорою для цього питання стане суто науково-літературно-педагогічний ґрунт, і буде дозволено вільний обмін доказами pro et contra: тоді само по собі виявиться, що істинне і що помилкове»⁷⁹.

Загалом, із змісту листа зрозуміло, що автор у відчаї від розуміння близького кінця «олександрівської відлиги» для українства: припинив існування часопис «Основа», знівелювалася справа українських недільних шкіл, у середовищі т.зв. «шістдесятників» з'явилася зневіра, навіть П. Куліш збирається до Варшави у державних справах. Його звернення до П. Валуєва звучить, як «глас вопиющего в пустыне», і навіть розуміння того, що він наражається на небезпеку, не зупиняє його.

Лист М. Костомарова не залишив П. Валуєва у спокої. Наступного ж дня, 25 липня, він запросив вченого до себе на дачу для приватної розмови. З «Автобіографії» дізнаємося про зміст розмови, а саме, міністр вважав справу популяризації книг для народної освіти не шкідливою, а «похвальною», але на даний момент нею можуть скористатися ті, хто хоче збунтувати народ, тому уряд змушений її призупинити. Тоді ж історик дізнався про заборону не тільки літератури наукового, а й навчального змісту. В результаті, побачили світ лише перший випуск «Священної історії» С. Оpatовича (були готові до друку ще два випуски — *О. Г.*) і «Щотниця» О. Кониського. Залишилися ненадрукованими дві книги про життя святих і ще декілька підручників⁸⁰.

Значних зусиль для створення перепон українству доклав М. Юзефович. Саме після його доповіді-записки про небезпечну «у державному відношенні» діяльність українофілів та необхідні застережні заходи і був підписаний Валувєвський циркуляр, а згодом розпочалася підготовка закону, яка тривала до 1876 р. Загалом М. Юзефович став важелем впливу на українофільський рух з боку імперії, оскільки був добре знайомий майже з усіма його активними діячами і знав про їхні наміри. М. Костомарову теж довелося відчувати на собі його підступність, бюрократичний підхід і бажання вислужитися перед владою.

Отже, у 50-х — на початку 60-х рр. XIX ст. діяльність М. Костомарова та його колег була логічним продовженням недовершеної справи 40-х рр. В умовах «олександрівської відлиги» українофільський рух під проводом вченого набув систематизованого характеру, покладеного на ґрунт наукових досліджень. Епістолярна спадщина Миколи Костомарова та інших українофілів відображає весь спектр різноманітних напрямків їхньої діяльності, єдиною метою якої було духовне і культурне відродження українського народу як самостійного суб'єкту європейської цивілізації.

---

¹ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. III. — Спр. 6515. Лист до Лукошевича Платона Акимовича (українською мовою). — Арк. 1–1 зв.

² *Костомаров Н. И.* Исторические прозведения. Автобиография / Сост. и ист.-биографический очерк В. А. Замлинского; Примеч. И. Л. Бутича. — К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. — С. 462.

³ *Кулиш П.* Коспоминання о Николае Ивановиче Костомарове // *Новь*. — 1885. — Т. 4. — С. 62–63.

⁴ *Пантелеймон Кулиш.* Повне зібрання творів. Листи. — К.: Критика, 2005. — Т. 1.: 1841–1850 / Упоряд., комент. Олесь Федорук; підгот. текстів Олесь Федорук, Наталія Хохлова; відп. ред. Степан Захаркін. — С. 385.

⁵ Там само. — С. 45.

⁶ Там само. — С. 54–55.

⁷ Там само. — С. 56.

⁸ Харківська школа романтиків / Ред. А.Шамрая. — Х., 1930. — Т. 3. — С. 341.

⁹ *Пантелеймон Куліш*. Повне зібрання творів. Листи. — С. 92.

¹⁰ Там само. — С. 104.

¹¹ Там само. — С. 82.

¹² Там само. — С. 112–113.

¹³ Там само. — С. 88.

¹⁴ Там само. — С. 89–90.

¹⁵ Там само. — С. 114.

¹⁶ Там само. — С. 126.

¹⁷ Кирило-Мефодіївське товариство. В 3 т. (далі — КМТ) / Упоряд. І. І. Глизь, М. І. Бутич, О. О. Франко. — К., 1990. — Т. 1. — С. 288.

¹⁸ Там само. — С. 292.

¹⁹ Листи до Тараса Шевченка. / Упор. В.С.Бородіна та ком. — К: Наукова думка, 1993. — С. 4–5.

²⁰ Там само. — С. 226.

²¹ Письмо А. Л. Метлинского к Н. И. Костомарову // Киевская старина. — 1901. — Т. 72. — С. 68–72.

²² *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. — К.: Наукова думка, 1992. — С. 75.

²³ Див.: КМТ. — Т. 1. — С. 294.

²⁴ Письма Н. И. Костомарова к В. М. и Н. М. Белозерским // Киевская старина. — 1897. — Т. 59. — № 10. — С. 134–135.

²⁵ Там же. — С. 133.

²⁶ Там же. — С. 134–135.

²⁷ *Шацька А.* Чотири листи Миколи Костомарова до Осипа Бодяньського // Молода нація. — 2002. — № 1. С. — 131–132.

²⁸ Отдел рукописей Российской Национальной библиотеки (далі — ОР РНБ). — Ф. 236. — № 83. — Л. 1–1 об.

²⁹ *Погодин М.* Ответ на филологические письма М. А. Максимовича // Русская беседа. — 1856. — Кн. 4. — С. 137.

³⁰ *Миллер А.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — М.: Алетея, 2000. — С. 91.

³¹ Там же.

³² Листи до Тараса Шевченка / Упор. В.С.Бородіна та ком. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 88.

³³ Там само.

³⁴ Там само. — С. 103.

³⁵ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів / За ред. Павла Зайцева. 3 доп. В. Міяковського. — Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1960. — Т. 1. — С. 218.

³⁶ *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. К. — Х., 1930. — С. 183–184.

³⁷ *Міллер О.* Засвоюючи логіку націоналізму: ставлення владних кіл імперії та громадської думки її столиць до українського національного руху в перші роки царювання Олександра II // Україна модерна — 1999. — Ч. 2–3 (за 1997–1998 рр.). — С. 89.

³⁸ *Барвінський О.* Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції й літератури // Записки Наукового товариства Шевченка. — 1918. — Т. 126–127. — С. 82.

³⁹ *Мороз Д.* Воспоминания о Н. И. Костомарове (Письмо в редакцию) // Киевская старина. — 1891. — Т. 34. — № 7. — С. 75–76.

⁴⁰ *Міллер А.* «Украинский вопрос»... — С. 87.

⁴¹ *Beauvois D.* Polacy na Ukraine 1831«1863. — Paris, 1987. — S. 31.

⁴² *Міллер О.* Засвоюючи логіку націоналізму... — С. 76.

⁴³ *Міллер А. И.* «Украинский вопрос» — С. 75.

⁴⁴ Листи до Т. Шевченка. — С. 134.

⁴⁵ Письмо Н. И. Костомарова к издателю-редактору «Русской старины» М. И. Семевскому // Русская старина. — 1880. — № 3. — С. 597–610.

⁴⁶ *Бухбіндер Н.* Кілька записок М. І. Костомарова з 1969–1870 років // Україна. — 1929. — № 10–11. — С. 70.

⁴⁷ *Мордовцев.* Исторические поминки по Н. И. Костомарове // Русская старина. — 1886. — № 6. — С. 618–619.

⁴⁸ Оголошення про видання і Програма // Основа. Додаток до № 1. — 1861. — С. 1.

⁴⁹ *Мордовцев Д. Л.* Исторические поминки... — С. 628.

⁵⁰ Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського (далі — ЧИМ). — Ф. ЧИМ. № АЛ. 40 — 527. — Арк. 6–6 зв.

⁵¹ *Драгоманов М.* Микола Іванович Костомарів. Життєписний очерк. — Л., 1901. — С. 25.

⁵² ОР РНБ. — Ф.236. — № 28. Письмо В. М. Белозерского Г. П. Данилевскому. — Л.3-4 об.

⁵³ *Костомаров Н.* Мысли южнорусса. О преподавании на южно-русском языке // *Основа.* — 1862. — № 5. — С. 1-6.

⁵⁴ *Барвінський О.* Вказ. праця. — С.82.

⁵⁵ Листування М. Костомарова з О.Кониським // *Україна.* — 1925. — № 3. — С. 73-74.

⁵⁶ Там само. — С. 74.

⁵⁷ ІР НБУВ. — Ф. III. — Спр. 4082. Лист М. І. Костомарова В. С. Гнилоширову 30 грудня 1862 р. — Арк. 1-1 зв.

⁵⁸ Листування М. Костомарова з О. Кониським. — С. 75.

⁵⁹ Герцен А. И. Полное собрание сочинений / Под ред. М. К. Лемке. — Т. XVI. — Пг., 1920. — С. 301.

⁶⁰ *Бухбіндер Н.* Лист М. Костомарова до І. П. Корнілова // *За сто літ. К.-Х.,* 1930. — № 6. — С. 122.

⁶¹ *Катков М. Н.* 1863 год. Собрание статей, по польскому вопросу, помещавшихся в Московских Ведомостях, Русском Вестнике и Современной Летописи. — Вып. 2. — М., 1887. — С. 282.

⁶² *Абрамович Н.* 3 листування М. І. Костомарова з графінею А. Д. Блудовою // *Україна.* — 1926. — Кн. 5. — С. 80-90.

⁶³ *Костомаров Н.* Две русския народности // *Основа.* 1861. — Кн. III. — С. 33-80.

⁶⁴ *Абрамович Н.* Вказ. праця. — С. 82-83.

⁶⁵ Там само. — С. 84.

⁶⁶ Там само. — С. 87.

⁶⁷ ІР НБУВ. — Ф. 22, спр. 81. — Арк 1-1 зв.

⁶⁸ И. С. Аксаков в его письмах // *Киевская Старина.* — 1897. — Кн. 11. — С. 52.

⁶⁹ Там же. — С. 53.

⁷⁰ Переписка И. С. Аксакова с Н. И. Костомаровым о Малороссии // *Русский архив.* — 1906. — № 2. — С. 544.

⁷¹ Там же. — С. 546-547.

⁷² Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. — К.: Дніпро, 2001. — Т. 5, кн. 1.: XIX ст. С. 312-313.

⁷³ *Каревин А.* Валуевские танцоры. Зачем нужны спекуляции на тему «не быть не может» // Киевский телеграф. — 2003. — № 171.

⁷⁴ *Соколов А.* «Не было и быть не может...» // Киевский телеграф. - 2003. — № 171.

⁷⁵ Тисяча років... — С. 315.

⁷⁶ *Костомаров Н.* О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходных с великорусским и польским // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1863. — Ч. 119. — Сентябрь. — С. 45–46.

⁷⁷ Тисяча років... — С. 322–323.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само. — С. 317–18.

⁸⁰ *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. — С. 595.